

לתקן עולם במלכות הבקורת הדידקטית

עוד על ספרו של יואב רינון, *משבר מדעי הרוח*, ספרית קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשע"ד/2014.

אשתדל לא לחזור על דברים שכתב שרגא נרו, העוסקים בעיקר במהותם וטיבם של הרעיונות, הטענות, ופה ושם אפילו טעונים, שהעלה יואב רינון בספרו זה. דיון מפורט יותר ממה שהצליח מר נרו לכלול במאמרו המרוכז והדחוס יצריך לפחות ספר, ומאמרו של פרופסור רינון – שהרי הספר שלפנינו הוא במקורו הרחבה של הרצאה (עמוד 9) – כל כולו (למעט שני הנספחים שהוסיף רינון מדבריהם של אחרים כ"חטיבה שניה" בעמודים 73-124) אין בו יותר מ-61 עמודים. גם אם יאמר מי שיאמר שמאמרו של רינון מציע פתרון של ממש למשבר, או אפילו דיאגנוזה של ממש של טיב המשבר, עדין אותם שני נספחים שרינון תרגם מאמריקאית אינם תורמים דבר לעניינים אלה. מאמרו של סטיבן גרינבלאט (הנספח הראשון) בא "כדי להדגים את עקרון הפואטיקה הדידקטית מזוית אחרת מזו שעליה הצבעתי". נו, טוב. ומי שיקרא את הלקט של קטעים מספרו של אנדרו דלבנקו (הנספח השני), שלדברי רינון עצמו (עמוד 9) "הוא ניתוח של משבר מדעי הרוח במוסדות האמריקניים להשכלה גבוהה", ספק אם ימצא את ידיו ואת רגליו, ואם יבין מה להם ולפתרון הקסם שמציע רינון במאמרו/ספרו. אבל במקום שצריך למלא חוברת, והמאמר העיקרי לא מספיק בכמותו, מביאים שמיטה אצל הר סיני וכופים אותה עליו כגיגית עד שיאמר רוצה אני. (ואני מבקש את סליחתם של השמיטה ושל הר סיני.)

אתיחס איפוא לכמה שאלות שיש להן אופי היסטורי יותר, ואמשיך בענייני מוסר – שכן בין יתר דברי השבח וההלל ל'ביקורת הדידקטית' מודגשת גם מטרתה המוסרית.

א. המונח 'ספרות' בעולם העתיק.

נתחיל מענין ה"ספרות". הנה מה שכותב רינון בעמוד 13:

המונח 'מדעי הרוח' הוא מודרני; בעת העתיקה נהוג היה להתייחס לספרות ולהוראת הספרות. אך אם כיום המונחים 'ספרות' ו'לימודי ספרות' מתייחסים לתחום מצומצם יחסית, הרי שבעת העתיקה המונח 'ספרות' הקיף טווח רחב מאוד של יצירות טקסטואליות, החל משירה (שכללה לא רק ליריקה אלא גם דרמה וסאטירה) {ומה על שירה אפית? י. ג.}, עבור בפרוזה (שכללה פרוזה אמנותית, היסטוריה ופילוסופיה) ובנאום (נאומים פומביים בבתי המשפט, תרגילי נאום בבתי הספר לרטוריקה ונאומי שבח והלל) {ומה על נאומים פוליטיים? י. ג.}, וכלה באגרות פרטיות (לרבות מכתבי המלצה, בין בשירה בין בפרוזה). אם נוסיף לכך את העובדה שבלימודי הספרות נכללו כבר אז {מתי בדיוק? י. ג.} הן התכנים של היצירות והן מאפייניהן הצורניים והלשוניים, כלומר גם הממד הבלשני-פילולוגי {בלשני? בעולם העתיק? והאם בלשני ופילולוגי הם אותו הדבר, או שני צדדים של אותו עסוק? י. ג.} שלהן, נוכל לראות שלימודי הספרות דאז היו, למעשה, כמעט כל מה שנכנס כיום תחת הכותרת 'מדעי הרוח'.

כפי שכתב כבר שרגא נרו, רינון "חוזר כמנטרה על המלה 'ספרות' כאילו שיש למלה זאת אותה משמעות ביוון של המאה החמישית לפנה"ס ובארץ הקודש בשנת 2014. שינסה הפרופ' רינון לתרגם ליוונית עתיקה את המושג 'ספרות' ונראה אם משהו מבין המשוחחים ב'פוליטיאה' יבין את כוונתו."¹

1 כשקראתי את דברי נרו, שלפתי את המילונים האנגליים-יוניים שלי ופתחתי במלה literature. הם מציעים φιλολογία – שהוא כבר העיסוק הפילולוגי בטכסטים מכל סוג ומין – μουσική, שכידוע לכל מי שקרא, למשל, את הפוליטיאה של אפלטון מסמנת את העסוק גם בטכסטים של שירה וגם במוסיקה במשמעות

בעיה זאת, כהרבה בעיות מסוג טרדני ופילולוגי זה, לא הציקה לרינון, ככל הנראה, יתר על המדה (גם אם הרגיש 'באיזשהו מקום' שיש כאן בכלל בעיה). אך מה מלמדנו הקטע הזה? ש"בעת העתיקה", או "אז", כל מי שרצה ללמוד, לא רק שירה או 'פרוזה אמנותית', אלא גם היסטוריה, פילוסופיה, או ריטוריקה (שמי שלומד אותה כדאי לו גם לקרוא נאומים של ממש מפעם לפעם), או לקרוא אגרות פרטיות (שפורסמו אז כעתה, אם גם לא באותם ממדים), היה נזקק לטכסטים שאפשר לקרוא אותם, וכל טכסטים שאפשר לקרוא אותם הם, מיניה וביה, ספרות – במובן הבסיסי, הרחב, והבנאלי ביותר של מונח זה. נזכר לרגע שבעולם העתיק לא לימדו את כל היצירות השונות והמשונות האלה לכל מי שזכה לחנוך כלשהו. בחנוך הבסיסי של הילד והנער נכללו בעיקר יצירות שירה. גם אז, עיקר ההוראה הפורמלית היה נתוח לשוני בסיסי של היצירות לשם הבנת הטכסטים ברמת הפשוט. הנתוח הפילולוגי המתוחכם יותר – למשל, המשמעות המדויקת של מלים וההבדלים בין מלים שנראות כנרדפות – היה עסוק שמעבר לבתי הספר. היה זה עסוק שכל הנראה יסדו אותם סופיסטים כפרודיקוס וגורגיאס, שרינון מזכיר את

המצומצמת של נגינה ושירה. אבל μουσική אינה כוללת ספרות היסטורית, נאומים, פילוסופיה, ואיגרות פרטיות. יש עוד מונח המקביל בחלקו למה שאנו קוראים היום 'ספרות יפה' ποίησις ובתעתיק – poiesis, מלה שכיחה ביותר, בצורות שונות, בספר של אריסטו המכונה פואיטיקה, שרינון הוא מתרגמו האחרון לעברית (הוצאת מאגנס, ירושלים תשס"ג/2003). בפרק הראשון מסביר אריסטו מה היא 'שירה', ποίησις, ומדוע לפי הגדרתו ספריו הפילוסופיים של אמפדוקליס, למשל, אם כי הם כתובים באותו משקל הכסמטרי כהומירוס, אינם 'שירה' (1447 ב' / 18-20), בשעה ש'הדיאלוגים הסוקראטיים' (שם, 11) – הכתובים בפרוזה – הם כן 'שירה', או ספרות יפה. בפרק התשיעי אומר אריסטו: "היסטוריון ומשורר אינם נבדלים זה מזה בניסוח דבריהם (בלשון שקולה או בלשון פרוזה), שהרי כתבי הרודוטוס, גם לו נוסחו בלשון שקולה, לא היה נגרע דבר מהיותם סוג של כתבי היסטוריה, במשקל או שלא במשקל" (תרגום רינון). אמור מעתה, בתפיסתו של אריסטו גם כתבים פילוסופיים (אלו שאינם דיאלוגים) וגם כתבים היסטוריים, יהיו צורתם ונסוחם אשר יהיו, אינם ποίησις. בלשון ימינו היינו אומרים שגם אם יכתוב מי שיכתוב יצירה פילוסופית או היסטורית בלשון ובסגנון של ספרות יפה, עדין אין זה הופך יצירות אלה ליצירות ספרות. האם דברי אריסטו כה רחוקים מרעיון זה?

פעילותם בשטח זה בעמוד 27, והם דרשו סכומי עתק על קורסים בשטח חדש זה (שם, הערה 17). וגם כאן יש לנו מה שאפשר לתאר רק כתחילתו של העסוק הפילולוגי בטכסטים. המחקר הפילולוגי של ממש התפתח באלכסנדריה בתקופה ההלניסטית, ועסקו בו בעיקר חוקרים ואנשי הספרייה: הוא לא הפך לחלק מהותי של החנוך הכללי. גם "התכנים של היצירות" – בנגוד לנתוח הלשוני והדקדוקי הבסיסי – לא היו חלק מן החנוך הבסיסי של כל ילד יוני. שוב, היו אלה ככל הנראה הסופיסטים שהחלו לחקור את הספורים האפיים והשירים הליריים עצמם מבחינת התכנים והרעיונות. ואיש לא קרא לכל העוסקים האלה 'ספרות'.

נכון הוא שבספרות היונית והלטינית העתיקה הקפידו רוב הכותבים, גם כשעסקו בשטחי מחקר 'לא ספרותיים' (בשבילנו) כהיסטוריה או ארכיטקטורה, לכתוב בשפה יפה ונעימה לקריאה. נכון הוא גם שמאז המאה הרביעית לפני ספירת הנוצרים החלו רוב הכותבים בפרוזה, כולל לא מעט היסטוריונים, פילוסופים, וכמובן נואמים, לתת למשפטים שכתבו נופך שירתי בצורת איזון, הקבלה או ניגוד, ובשימוש במשקלים מסוימים ('משקלי פרוזה') בסוף משפט או קטע. את המונח 'פרוזה אמנותית', שרינון משתמש בו לפי תומו, טבע בשנת 1898 הפילולוג היהודי-גרמני אדוארד נורדן בספרו הגדול בן שני הכרכים *Die antike Kunstprosa*, בו הוא דן בענינים אלה בפירוט, מן העת העתיקה עד לספיחיה בתקופת הרנסנס. בעולם העתיק היתה גם מה שאנו מכנים ספרות מקצועית שקבעה כללים והציעה הצעות לכתובה אמנותית ונעימה לאוזן של טכסטים בפרוזה. בשנת 1909 פרסם הפילולוג האנגלי אלברט קרטיס קלארק אוסף של מה שהגיע אלינו מספרות מקצועית זאת בשם *Fontes Prosaie Numerosae*. השמוש באמצעים אמנותיים מעין זה החל באסכולות הריטוריות, בעיקר של איסוקראטיס האתונאי בן המאה הרביעית, שפיתח והרחיב כללים ונהגים שהחל בהם מורו גורגיאס, ממיסדי הוראת הריטוריקה והתיאוריה הריטורית. אך העובדה שרוב כתיבי הפרוזה שנועדו לקהל קוראים הקפידו על כמה מאותם כללי 'אמנות' לא באה מיחס זה או אחר ל'ספרות' באחד ממובניה ה'נשגבים' והמודרניים מאד. מוטב שלא נשכח שבעולם העתיק כמעט כל קורא

קרא לעצמו בקול את הטכסטים ("ערוכה בקול ושמורה" כדברי ברוריה), ואיזון ומשקל מנעימים לקורא את שמיעתם. להשתמש כאן במונח 'ספרות', במובניה הטעונים בשתי המאות האחרונות, כיסוד מוסד של כל החנוך העתיק, הוא אנכרוניזם והגזמה.

אבל, ישיב המשיב, הרי הכל יודעים כי השירה היתה מרכזית לחינוך הילדים, ולא רק הילדים, למה שרינון מכנה "מצוינות אישיותית" (תרגומו למלה היונית העתיקה ἀρετή, או בתעתיק arete). רינון טוען (עמוד 22) – בעקבות סוקראטיס, לדבריו – כי "לא רק שקיים קשר הדוק בין חינוך לבין ספרות, אלא שהספרות היא אחד הכלים המרכזיים לעיצוב אופיים המוסרי של נמעניה". (מדוע "נמעניה"? האם ספרות מגיעה בדואר?) והוא מביא, בעמודים 22-26, מה שנראה כראיות מכריעות מן המקורות והספרות המשנית לבסוס טענה זאת.

כדרכו מתיחס רינון בעיקר לספרות משנית מן השנים האחרונות, או לכמה 'ספרי מופת' במחקר שעדין נהוג לצטט אותם למרות 'אי עדכנותם'.² לא אתיחס להכללות שמצא רינון בספרות המשנית והוא מגיש אותן לקורא כהלכה למשה מסיני. די בשתי 'ראיות' מן

2 למשל, הכרך הראשון של הספר *Paideia* מאת Werner Jaeger, שיצא לאור בשנת 1939 ולמרות חסרונותיו הרבים, ההולכים ונחשפים עם השנים, עדין יש לו מעריצים פה ושם; או ספרו הגדול של Henri-Irénée Marrou על תולדות החנוך בעולם העתיק, מהדורת 1965. ספרו של מארו הוא – בבטוי המתאים לו בלשונו של המחבר – tour de force. אך לעתים קרובות גוברת נטיתו של המלומד הגדול לכפות הכללות מענינות ומקוריות על טכסטים שלא כולם סובלים אותן. יתר הספרים המובאים בעמודים אלה הם מן הדור האחרון, וכמובן באנגלית או באמריקאית. החלק הלוועזי של הביבליוגרפיה, עמודים 70-72, כולל 35 פריטים. מתוכם 13 מן השנים שמאז 2000, 17 מהשנים שבין 1970 ל-2000, ורק 5 מן השנים שלפני 1970. על אותה הנחת יסוד של רינון שבמדעי הרוח, כמו במדעי הטבע, כל המאוחר מחברו עדיף עליו, עמדתי כבר במאמר הבקורת על תרגום רינון ל'פואטיקה' של אריסטו "עד כאן", שפורסם בקתגטיס 2, סתיו תשס"ה, עמודים 95-147, ר' בעיקר 139-147. שם הבאתי נמוקים לכך שבשטחי מחקר הקשורים לעולם הקלאסי העדכניות אינה תמיד קנה מדה לאיכות, ולעתים היא מכשול למחקר איכותי. רינון בשלו – וזאת בספר התוקף את השמוש במדעי הרוח בשיטות השאלות ממדעי הטבע.

המקורות. בעמודים 24-25 מביא רינון את דבריו של ניקיראטוס *במשתה* לכסנופון: "אביו, מתוך דאגה לכך שיהיה אדם טוב, דרש ממנו ללמוד על-פה את כל האיליאדה והאודיסיאה, וכתוצאה מכך הוא מסוגל לדקלם אותן מילה במילה... בעזרת טקסטים אלה הוא יכול, כאדם בוגר, לטפח את מצוינותו האישיותית, לאור דמויות מופת שעיצב הומרוס כדוגמת אכילס, איאס, נסטור ואודיסיאוס, שהכול רוצים להידמות להם". נו, באמת! רינון אינו מספר לקורא מי היה אביו של אותו ניקיראטוס: ניקיאס המצביא המהולל, איש צבא המחזיק בכל הדעות הפשוטות, ה"ידועות בצבור", והבנאליות ביותר בכל ענין שאינו נוגע למומחיותו הצבאית. כדברי תוקידידס (ספר שביעי, סוף פרק פו, תרגום א.א. הלוי, עמוד 379), "אורח חייו היה כולו במעגלי השלמות המוסרית המקובלת". במקור *νενομισμένην ἀρετήν*: מה שנחשב (אבל אינו באמת) שלמות מוסרית ("מצוינות אישיותית" ברינונית). יתכן מאד שניקיאס יצג את דעותיו של האתונאי הממוצע (והמבולבל) בעיני מוסר, אך כבר אדם חושב כתוקידידס עמד על כך שאין אלו עמדות מוסריות לאמיתו של דבר. אכילס ושות', אנשי צבא גדולים, הם אולי מודל לחקוי למי ששאפתו היא להיות גבור מלחמה כניקיאס, אך לא למי ששואף להתנהגות מוסרית מסוג אחר, שכבר היתה קימת כאידיאל במאה החמישית ואחריה. עדות לקיומה היא הטרנספורמציה המוסרית לדמויות מן הספרות האפית שהתחילו בה סופיסטים כפרודיקוס וגורגיאס: למשל ספור "הירקליס על פרשת דרכים" המיוחס לפרודיקוס אצל כסנופון, *זכרונות על סוקראטיס* א', 21-34, והנאום לדוגמא "שבחי הלנה" – שהוא למעשה נאום סניגוריה על הלנה – של גורגיאס. שני הסופיסטים מנסים, כל אחד בדרכו, לעבד ולתרגם ללשון האתיקה של תקופתם ספורים מן המסורת האפית ששוב אינם עומדים בקריטריונים המוסריים של משכילי זמנם. ניקיאס רצה לחנך את בנו שיהיה אדם טוב לפי "מה שנחשב" – או "ידוע בצבור" – "כשלמות מוסרית": ההצטינות בקרב של הגבורים ההומריים. האם לכך שואף רינון שתוביל אותנו "התקוה הרדיקלית" שהוא מגיש לנו על מגש הקסם שלו בעמודים 66-70? משה דיין או אריאל שרון כמודלים מוסריים לחקוי?

הדוגמא השנייה שמביא רינן (עמודים 23-24) לאותה הנחה כי השירה מביאה "לעיצוב אופיים המוסרי של נמעניה" היא הוכוח בין הדמויות איסכילוס ואוריפידס *בצפדעים* לאריסטופניס. הוא מצטט את דברי אוריפידס בשורות 1008-1009 (לא 1009-1010) כי "אנו [המשוררים] עושים את האנשים בעריהמדינה לטובים יותר", ומסיק מהם כי "בתפיסה שהמשורר הוא מחנך – ויותר מכך, שיש ביכולתו להוביל את מאזינו לעבר מצוינות אישיותית – החזיקו לא רק דמויותיו הבדיוניות של אריסטופאנס אלא גם הקהל שצפה בהן". הקורא התמים שוב יניח שאוריפידס של המחזה מתכוון לשלמות מוסרית בלשונו. לשמחתנו, מחזה זה של אריסטופניס הגיע אלינו במלואו, וכל אדם יכול להמשיך לקרוא. כמה שורות לאחר דברים אלה של אוריפידס טוען איסכילוס שהוא עשה את האנשים ל"אצילים, גבוהים ורמים, ולא משתמטים ומבלי עולם ונוכלים המסוגלים לכל דבר {כפי שהם בהשפעת אוריפידס ודומיו}, אלא {בהשפעת איסכילוס עצמו} אנשים שחנית ופגיון וכובע מלחמה בדמם, חובשי קסדות ומגיני ברכים, שלבם חזק שבעתים כלבו של שור". בשורה 1018 שואל אוריפידס: "ומה עשית להציגם [על הבמה] כה אצילים?" ואיסכילוס משיב (1021): "יצרתי דרמה מלאה באריס" (Ἄρης, בתעתיק Ares, אל המלחמה). ודרמה זאת, הוא מסביר, היא "שבעה נגד תיבי", שכולה מלחמה וגבורת המלחמה. האם בזה, בגבורת המלחמה, מתבטאים "המצוינות האישיותית" ו"עיצוב האופי המוסרי" שעליהם הצביע רינן? האם זה הוא "חינוכו" של האדם "כיצור מוסרי" שאליו מבקש רינן (עמוד 60) להחזיר אותנו בעזרת פתרון הקסם שהוא מציע? ואני בתומי סבור הייתי כי ההערצה לגבורה במלחמה ו"כל הכבוד לצה"ל" מצויה אצלנו למכביר ואינה זקוקה לכל מיני "פואטיקות דידקטיות" ו"תקוות רדיקליות" כדי להקיצה מתרדמתה.³

3 כדי להסיר מכשול, אעיר פה ששם העצם שרינן החליט לתרגם כ"מצוינות אישיותית", ἀρετή, ובתעתיק arete, ושם התואר המקביל לו, ἀγαθός, ובתעתיק agathos, עברו הרבה גלגולים ושנויים במשמעותם. על כך ר' מאמרי "ההצטינות

בדיוני על ההנחה שבעת העתיקה האמינו כי הספרות היא המחנכת את האדם ל"מצוינות אישיותית" ול"עיצוב האופי המוסרי", דלגתי עד עתה על עוד כמה עובדות מרכזיות בתולדות החנוך בעולם העתיק שרינון פוסח עליהן מטעמים השמורים עמו או עם היקף ידיעותיו בתולדות החנוך העתיק.⁴ החל מן המאה הרביעית לפני סה"נ קמו באתונה, ואחריה באסיה הקטנה וברחבי העולם היווני, אסכולות פילוסופיות וריטוריות. אסכולות אלה, שהתחרו זו בזו על תלמידים (כיון שברובן היה התלמיד נדרש לשלם שכר למוד, שהיה לעתים גבוה למדי), היו מה שחוקרים מודרניים מכנים "החנוך הגבוה של העולם היווני והרומי". עצם קיומן והתרחבותן של אסכולות אלה לאורך ההיסטוריה של התרבות היוונית והרומית מעיד כאלף עדים על כך שהריטוריקה והפילוסופיה לא נכללו בלמודי הספרות, שלדעת רינון (בקטע המצוטט בעמוד 13) "היו למעשה כל מה שנכנס כיום תחת הכותרת { 'נכנס תחת הכותרת' ? עברית ? י.ג. } 'מדעי הרוח'". כבר הזכרנו שהפילולוגיה גם היא היתה עסוק למספר לא גדול של מלומדים. רובם הסתופפו בצלן של הספריות הגדולות של אלכסנדריה ופרגמון. אמור מעתה, אותה הצבה של 'ספרות' כמקדימתם (praefiguratio) בעולם העתיק של כל מה שאנו קוראים 'מדעי הרוח' עומדת על כרעי תרנגולת (ואני מתנצל לפני התרנגולת). יתר על כן, כבר מימי הסופיסטים וסוקראטיס היה הדיון הפילוסופי בשאלות של מה שאנו קוראים מוסר חלק חשוב, ולעתים עיקרי, בעיסוקם של הפילוסופים ותלמידיהם. היו ככל הנראה תמיד אזרחים פשוטים (כנראה רוב האזרחים) שלא היה להם מושג על אותם דיונים פילוסופיים, והם המשיכו לקבל ללא הרהורי ספק או חשיבה בקרתית

והאדם הטוב: גלגולי מושגים ובעיות ביון העתיקה", בספר *מידות ודגשות* בעריכת אסא כשר ואהרן נמדר, רמת-גן תשנ"ה, 1994, עמודים 75-110.
4 אילו רק טרח ללמוד כהלכה את ספרו הגדול של Marrou שהוא מתייחס אליו בהערות ובביבליוגרפיה, היה לומד על קיומן של האסכולות הריטוריות והפילוסופיות ועל חשיבותן המרכזית בחנוך היווני והרומי. אך כפי שאמר עוד בשנות החמשים מרצה גלוי לב באוניברסיטה ישראלית, אין צורך לקרוא בעיון ובשלמות כל ספר המובא בביבליוגרפיה שלך: די לצטט אותו במקומות המתאימים.

כל מיני רעיונות בעניני מוסר שמצאו בספורי המיתולוגיה, בשירה האפית והלירית, ובהרצאות צבוריות של סופיסטים ופילוסופים, בלי לעמוד על הסתירות והבלבול בין רעיונות אלה. (ר' למשל עמדותיהם בעניני "המצוינות האישיותית", arete, של מנון ופרוטגוראס בדיאלוגים הקרויים על שמם.) אך לאותם מאות ואלפים – ולקראת סוף העת העתיקה, לפחות מאות אלפים ברחבי האימפריה הרומית – שלמדו פילוסופיה והתיחסו אליה ברצינות, היא היתה לא רק חקירה עיונית בטבע העולם והאדם אלא גם, ובעיקר, דרך חיים מוסרית. בתקופה שאנו מכנים 'הלניסטית-רומית', טענה כל אסכולה פילוסופית – האקדמים, הפריפטטים, הסטואים, האפיקוריאים, הקריינאים – כי היא ורק היא מורה לתלמידיה את דרך החיים הנכונה והמוסרית המביאה לאושר ולחיים הטובים. היכן כן? איפוא אותה הגמוניה של הספרות כמדריכה לחיים המוסריים והטובים בתפיסתם של היונים והרומים הקדמונים?

אך נניח לאותו סבך של בעיות הקשורות למעמדן של צורות כתיבה והבעה שונות בעולם העתיק ובעולמנו. הבה נחזור לאותו 'חינוכו של האדם כיצור מוסרי' בעזרת 'פואטיקה דידקטית' ושות', שרינון מציע לנו כפתרון למשבר מדעי הרוח של ימינו הדוויים. נזכור מה הוא כותב בעמוד 60:

מה שנדרש עתה, אפוא, הוא חזרה אל העבר הטרומ-מודרני, כאשר מדעי הרוח היו המקור הראשי לא רק להבנת האדם אלא גם לחינוכו כיצור מוסרי, משום שנתפסו כמי שיש לאל ידם ללמד את האדם כיצד להתנהל בעולם באופן מוסרי. אחת הדרכים למימוש של צעד זה היא ניסוח של תאוריה וביקורת טקסטואלית, תאוריה שתתווה את אופן הקריאה בטקסטים שונים כך שניתן יהיה ללמוד מהם כיצד להבין את העולם שבו אנו חיים, ויותר מכך: כיצד להתנהל בו באופן מוסרי, הלכה למעשה. את התאוריה הזאת אני מכנה בשם 'ביקורת דידקטית'.

כבר ראינו מה היא אותה התנהלות מוסרית שאנו מוצאים אצל ניקראטוס בן ניקיאס בספרו של כסנופון, ואצל איסקילוס במחזה של אריטופניס. אך בקטע שלפנינו מדובר על החנוך – באמצעות סוג

מסוים מאד של תיאוריה ובקורת ספרות – להתנהלות מוסרית בחיינו ובימינו. מי שמציע תיאוריה כזאת, שאינה סתם הבנה מופשטת של טיבה של ההתנהלות המוסרית, אלא היא אף מלמדת אותנו "כיצד להתנהל בו [בעולם] באופן מוסרי, הלכה למעשה" (ההדגשה שלי, י.ג.), שומה עליו שאף הוא יתנהל בעולם באופן מוסרי הלכה למעשה. אם מי שמציע לאחרים – לכולנו – תיאוריה מסוג זה שבה המדרש מביא מיניה וביה לידי מעשה מוסרי לא הצליח בכל מקרה ומקרה 'להפנים' אותה הלכה למעשה ולהתנהל בעולם באופן מוסרי, מה יגידו איזובי הקיר?

אביא כאן איפוא כמה דוגמאות להתנהלותו המוסרית ומצוינותו האישיותית כחוקר ואיש מדע של מציע התיאוריה החדשה לפתרון המשבר של מדעי הרוח, הפרופסור יואב רינון. אני מבקש להבהיר ולהדגיש מראש שאין אני עוסק כאן בהתנהגותו האישית של אדם בשם יואב רינון בחייו הפרטיים, או בכל צד של חייו שאינו נוגע ישירות לעולם המדעי והאקדמי. דברים אלה אינם ענין לבקורת ספרותית ומדעית, ואינם מעניני. אתיחס רק לכמה ממעשיו הצבוריים, בפרסומים הפתוחים לכל קורא, של החוקר והמורה בפקולטה למדעי הרוח פרופסור יואב רינון.

ב. מודה אני.

אתיחס כאן לקטע מן המאמר: יוחנן גלוקר, "הכלב ממשיך לנבוח", *קתרסיס* 14, סתיו תשע"א, 2010, עמודים 6-21, בעיקר עמודים 10-12. כיון שמאמר זה כלול בגיליון שיצא לאור רק לפני כחמש שנים והוא מצוי ברוב הספריות, אני מפנה אליו את הקורא ללא ציטוט.

אין לי מה להוסיף כאן על מה שכתבתי באותם עמודים.

ג. של מי הקטעים האלה – או "דמיון מילולי מפתיע". נעבור עתה לקטע ארוך ומפורט יותר ממאמר בקורת שפרסמתי באחת החוברות הראשונות של *קתרסיס*. הקטע עוסק בדרך שבה מביא רינון במקומות שונים את דבריהם של חוקרים גדולים שקדמו לו, ללא כל 'גלוי נאות' שלפנינו דברי אחרים. יש בקטע זה גם חלקים טכניים במקצת הנוגעים ל'מיומנותו' של רינון בדרכי העבודה הפילולוגיות הנהוגות בכל עסוק בטכסטים מן העולם העתיק. אי אפשר היה לנתק אותם מן הדיון בלי לפגוע בטעוניהם העולים בו. אני מתנצל לפני אלה שידיעתם ביונית עתיקה ובשיטות עבודה פילולוגיות אינה מספקת לצורך קטעים אלה, ומציע להם 'לנצל את זכות הפסיחה'.
קטעים ממאמר הבקורת: יוחנן גלוקר, "עד כאן: על תרגום רינון לפואטיקה", *קתרסיס 2*, תשס"ה, 2004, עמודים 95-147.
1. (עמודים 95-112 במקור).

במבוא, עמ' 12-13, אנו קוראים:

שלושת המקורות⁵ הללו אבדו כמעט לחלוטין, והעדרם מורגש היטב בניסיון להבין קטעים מסוימים מכתב היד ששרד. המונח 'כתב יד' בהקשר זה, ולמעשה בהקשר של כל יצירה קלאסית, מטעה במקצת. כתב היד המקורי אבד, ומה שנותר בידינו הוא העתק, או העתקים, מתקופות מאוחרות הרבה יותר. במקרה של ה'פואטיקה' מדובר במספר מוגבל למדי של כתבי יד. אף על פי שהיצירה לא תפסה מקום מרכזי באירופה של ימי הביניים⁶ [היא היתה מוכרת בביזנץ, ותורגמה לסורית, כפי הנראה בסוף המאה התשיעית לסה"נ. מתרגום זה נותר רק חלק מהפרק השישי, אבל כמה שנים לאחר מכן היצירה תורגמה מסורית לערבית בידי אבו בישר (מת בשנת 940

5 הכונה – כפי שברור מן המשפטים הקודמים – לספריו של אריסטו 'בעיות הומריות' ו'על המשררים', ולחומר התיעודי על הפקות התיאטרון באתונה, שאספו באסכולה של אריסטו.

6 בין זוגות סוגרים אלה הבאתי את הקטע הדומה ברובו לקטע האנגלי שיצוטט להלן.

940 לסה"נ). תרגום זה נותר כמעט בשלמותו, והוא העדות הקדומה ביותר ל'פואטיקה'. ואולם זו עדות בעייתית מאוד: מדובר בתרגום של תרגום,⁷ [מה גם שאין לדעת עד כמה שלט המתרגם הסורי בשפה היוונית]; כמו כן לא סביר שהיתה לו היכרות כלשהי עם עולמה של הדרמה היוונית שאליה מתייחסת ה'פואטיקה'.

כדור אחד או שנים לאחר התרגום לערבית הועתק כתב היד העתיק והטוב ביותר של היצירה, פריסינוס (Parisinus) 1741, המכונה על ידי המהדירים A או Ac [ומתוארך בין המאות התשיעית והאחת עשרה לסה"נ]⁸ [כתב היד מכיל נוסף על ה'פואטיקה' גם את ה'רטוריקה' וכן כמה יצירות בתר-אריסטוטליות בנושא הרטוריקה]. בשנת 1427 עדיין היה כתב היד בקונסטנטינופול; בסוף אותה מאה הועבר לפירנצה ולבסוף מצא את מקומו בפריז. הראשון שהכיר במלוא ערכו היה החוקר הגרמני יוהנס פאהלן (Vahlen), והמהדורות שהוציא בשנת 1874 ובשנת 1885 משמשות עד היום בסיס למחקר של היצירה. לאחר ימיו של פאהלן זיהו חוקרים כתב יד נוסף, המשמר מסורת עצמאית ביחס לכ"י A. זהו ריקרדיאנוס (Riccardianus) 46, המכונה על ידי החוקרים B או R והוא מהמאה הארבע עשרה לסה"נ].

דבר דבור על אופניו – לא כן? דא עקא, קטעים אלה מועתקים, כמעט מלה במלה, מהקדמתו של ד.ו. לוקאס לטכסט עם פרוש חדש שהוציא לאור באוכספורד בשנת 1968 – פרוש שרוב החוקרים והתלמידים היום משתמשים בו – ואף רינון מודה בהקדמה (עמ' 13) שהשתמש בו.⁹ ישוה הקורא את הקטע העברי שהובא כאן בשלשה זוגות סוגרים – מלבד המשפטים

7 משמעותם של סוגרים אלה תתברר להלן.

8 כנ"ל.

9 Aristotle, *Poetics*, Introduction, Commentary and Appendixes by D. W.

Lucas, Oxford 1968.

שבזוג אחד או בשני זוגות סוגרים – לקטע הבא מהקדמתו של לוקאס, עמ' xxxiv-xxxiii:

...it [the *Poetics*] was certainly known in Byzantium, and it was translated into Syriac probably at the end of the ninth century A.D. The Syriac version is lost except for part of Ch. 6, but a few years later the Syriac was done into Arabic by Abu Bistr (d. 940), and his translation, which has survived almost entire, is the earliest witness to the Greek text, though a halting one. For not only is it at two removes from the Greek, ...¹⁰ Further, both Syriac and Arabic translators were at the disadvantage of scarcely knowing what a tragedy was....¹¹

Probably within a generation or two of the translation into Arabic was copied the best and oldest surviving Greek manuscript, Parisinus 1741, called A or A^c by editors. This manuscript was still in Constantinople in 1427, but reached Florence before the end of the century and found a final home in Paris. Its outstanding value was not recognized till the nineteenth century. J. Vahlen, who gave a full account of its readings in his editions (1867¹², 1874, 1885), regarded it as the sole authority from which the text of the *Poetics* is derived.¹³ ...¹⁴

- 10 המשפט שהשמטתי לא מופיע בתרגום העברי.
 11 כאן שוב השמטתי כמה משפטים אצל לוקאס שאינם מופיעים בתרגום העברי.
 12 מענין מדוע הוצאה ראשונה זאת של פאלן אינה נזכרת בקטע 'המקביל' של רינון. אולי משום שהיא כבר לא 'עדכנית'?
 13 כאן נראה כי רינון 'עיגל' קצת את דברי לוקאס.
 14 כאן שוב השמטתי כמה משפטים שאינם מופיעים בתרגום העברי. משפטים אלה עוסקים בתרגום הלטיני משנת 1278, תרגום שנעשה ישר מיוונית, מכתב יד שאבד מאז, ויש לו ערך מסוים בשחזור גרסאות המוטלות בספק בכתבי היד היווניים.

Since Vahlen's day it has been recognized that there is one manuscript which preserves a tradition independent of A; this is Riccardianus 46 (B or R to editors), which, although of the fourteenth century.....

דמיון מלולי מפתיע. אך מה על המשפטים שהכנסתי בקטע העברי בסוגרים בתוך סוגרים? המשפט הראשון, "מה גם שאין לדעת עד כמה שלט המתרגם הסורי בשפה היוונית"; לקוח מהקדמתו של אינגרם בייוטר להוצאתו הגדולה של ה'פואטיקה', עם תרגום ופרוש, שיצאה לאור בשנת 1909, עמ' xxiii:

... nor need we assume a very exact knowledge of Greek on the part of the Syriac interpreter.

המשפט השני, "ומתוארך בין המאות התשיעית והאחת עשרה לסה"נ", לקוח ככל הנראה מרשימת ה־Sigla (האותיות המשמשות לסמול כתבי היד בהוצאה בקרתית) בעמ' 2 של הוצאתו של לוקאס. שם נאמר על כתב היד הזה: A = cod. Parisinus 1741, saec. X/XI – כלומר, A מסמל את כתב היד של פריז 1741, מן המאות העשירית/האחת עשרה. הלטינית כאן היא בסיסית. מדוע נותן לנו רינון "תשיעית" במקום עשירית? איני יודע.

המשפט השלישי, "כתב היד מכיל נוסף על ה'פואטיקה' גם את ה'רטוריקה' וכן כמה יצירות בתר־אריסטוטליות בנושא הרטוריקה", לקוח שוב מהקדמתו של בייוטר, עמ' xxvii:

Ac, i. e. Parisinus 1741, is part of a volume which contains not only the Poetics but also the Rhetoric and several post-Aristotelian works on rhetoric.

ובכך פתרנו את בעיית מקורותיו של הקטע במבוא – הקטע היחיד בכל הספר – המסביר לקורא מה הם כתבי היד שבעזרתם אנו מנסים לשחזר את הטכסט היווני של 'פואטיקה': כעמוד אחד מהקדמתו של לוקאס; משפט אחד הלקוח מרשימת הסמלים בהוצאתו; ושני

Aristotle on the Art of Poetry, a revised text, with critical introduction, 15 translation and commentary by Ingram Bywater, Oxford 1909

משפטים שנלקחו, משום מה, מהוצאתו הישנה והטובה של בייאוטר – אולי כדי להשלים את החסר בעניינים אלה אצל לוקאס. וכל זה כמעט בתרגום מלולי, עם כמה השמטות ו'עגולים'.

2. (עמודים 107-116 במקור).

בחלק א' של מאמר זה התייחסתי לטפולו הכושל של המתרגם במשפט אחד מן הפרק הששי (12-13a1450). משפט זה מופיע בקטע מן הפרק שבו נתקל העורך – ומי שקורא במיומנות הדרושה את הגרסה של כתבי היד ואת התקונים שהעורך מעמיד לרשותו – במספר לא מבוטל של בעיות טכסט חמורות.

במבוא, עמ' 13, כותב רינון:

הנוסח שבו השתמשתי לצורך תרגום ה'פואטיקה' הוא הנוסח של לוקס (Lucas) משנת 1978 המבוסס על המהדורה של קאסל. מהדורת קאסל מסתמכת על כל כתבי היד והתרגומים שנזכרו לעיל, וראתה אור במסגרת Oxford Classical Texts בשנת 1965. עם זאת עקב מצבו הקשה של הנוסח כל תרגום הוא במידה רבה פירושי, בין השאר משום שהוא כרוך בבחירות של הכללת חלקים מסוימים ואי הכללת חלקים אחרים שעליהם חלוקים המהדירים.¹⁶

ניחא. בטכסט של ה'פואטיקה' יש לא מעט מלים ומשפטים שחוקרים במשך הדורות החליטו שאינם חלק מן הטכסט המקורי אלא תוספות מאוחרות שנשתרבו מסבות שונות לכתבי היד; וכידוע לכל המכיר טכסטים בקרתיים, אין הסכמה בין חוקרים ועורכים שונים מה הם בדיוק אותם משפטים ומלים החשודים על כך. היום מקובל בהוצאות בקרתיות של טכסטים שהעורך שם בסוגרים מרובעים [] מלים ומשפטים שהוא חושד בהם שאינם חלק מן הטכסט המקורי, ובין שני obeloi, משהו מעין צלבים מוארכים † †, מלים שלדעתו חל בהן בכתבי היד שבוש שעד כה לא הצליח איש לתקנו כיאות. המתרגם רשאי, כמובן, לבחור בין ההכרעות של עורכים שונים

16 וגם בבחירת גרסאות ותקונים לטכסט, במדה שהחליט המתרגם, במקום זה או אחר, שלא לקבל את הגרסה הכלולה בגוף הטכסט שממנו תרגם. ראה להלן.

במקרים כאלה; אך מן הראוי שיעיר את עינו של הקורא בכל מקום בו החליט לסטות מהחלטת עורך הטכסט שעליו, לדבריו, בסס את תרגומו, ואם אפשר, יסביר מי הוא העורך האחר – או המתרגם – שנטה אחריו, או מה היו שקוליו העצמאיים להכרעתו. שכן המתרגם אינו, בסופו של דבר, עורך עצמאי של טכסט,¹⁷ ועליו לדוח לקוראיו מה הוא הטכסט בלשון המקור שעליו התבסס – ולהסביר במקום שסטה ממנו מדוע עשה כן.

נביא עתה – לתועלת קוראי יונית – את הקטע כלו (12-21a1450), כפי שהוא מודפס בטכסט של קאסל המובא בהוצאתו של לוקאס, עמ' 11 (הנקודות החשובות לדיוננו יוסברו בעברית בהמשך הדברים):

τούτοις μὲν οὖν τοῦκ ὀλίγοι αὐτῶν† ὡς εἶπειν κέχρηται τοῖς εἶδεσιν· καὶ γὰρ ἴδους ἔχει πᾶν† καὶ ἦθος καὶ μῦθον καὶ λέξιν καὶ μέλος καὶ διάνοιαν ὡσαύτως. μέγιστον δὲ τούτων ἐστὶν ἡ τῶν πραγμάτων σύστασις. ἡ γὰρ τραγωδία μίμησις ἐστὶν οὐκ ἀνθρώπων ἀλλὰ πράξεων καὶ βίου [καὶ εὐδαιμονία καὶ κακοδαιμονία ἐν πράξει ἐστίν, καὶ τὸ τέλος πρᾶξις τις ἐστίν, οὐ ποιότης· εἰσὶν δὲ κατὰ μὲν τὰ ἦθη ποιότητες, κατὰ δὲ τὰς πράξεις εὐδαίμονες ἢ τοῦναντίον]· οὐκ οὖν ὅπως τὰ ἦθη μιμήσονται πράττουσιν, ἀλλὰ τὰ ἦθη συμπεριλαμβάνουσιν διὰ τὰς πράξεις.

לא אכנס כאן לכל פרטי חלופי הגרסאות באפראט הבקרתי של קאסל לקטע זה. אומר רק ששתי קבוצות המלים המובאות ב־obeloi הן מלים שבפרושן התקשו כבר עורכים לפני קאסל, ומשום שהוא אינו סבור שיש בידו להציע פתרון 'חד וחלק', הוא משאיר אותן ב'צריך עיון' ומשתמש בסמון המקובל היום. בדומה לזה שני המשפטים שקאסל מביא בסוגרים מרובעים. כאן הוא מעיר באפראט לשורה 17: seclusi – כלומר, הוא עצמו שם אותם בסוגרים אלה. הוא

17 אלא באותם מקרים – כגון ביווטר (ר' הערה 11) – בהם עורך הטכסט מצייע גם תרגום משלו.

מוסיף שפילולוג אחר, ריטר, כבר חשד במשפט הראשון משני אלה (ובשתי המלים שלפניו) שאינם מגוף הטכסט המקורי. נביא עתה את תרגומו של רינן (עמ' 25-26) לקטע זה, בצרוף ההערה האחת שהוא מביא כאן בבעית הטכסט, ועוד הערה אחת המעידה על הדרך בה הבין את אחד המשפטים:

ובחלקים אלה, ולא רק בכמה מהם, ניתן לומר שהמחזאים משתמשים בתור רכיבים.⁴⁰ הרי בכל מחזה יש רכיב של חיזיון וכמוהו גם אופי ומארג סיפור, סגנון, זמרה ומחשבה. החשוב שברכיבים הוא ארגון הארועים, שכן הטרגדיה היא ייצוג אמנותי לא של בני אדם כי אם של פעולות ושל חיים – והאוויר וגם האומללות גלומים בפעולה – גם התכלית היא סוג מסוים של פעולה ולא מימד איכותי.⁴¹ אמנם נכון הדבר שאנשים הם כפי שהם בגלל תכונות אופיים, אבל הם מאושרים או אומללים בגלל פעולותיהם. הפעולות לא באו איפוא לעצב את אופיין של הנפשות הפועלות, אלא אופיין מעוצב באמצעות הפעולות.

⁴⁰ הטכסט במקום זה משובש, והפירוש מסתמך על התיקונים שמציע Vahlen 1885.

⁴¹ תכלית: מטרתה של הטרגדיה מצויה בעצם הפעולה ולא בפן האיכותי של הייצוג האמנותי שלה.

אין צורך לקרוא יונית: די לשים לב לסימנים בגוף הטכסט היוני ולהתבונן בתרגום העברי של הקטע. אין בתרגום זה כל סימן לאותם obeloi בטכסט של קאסל. נראה כי מה שעורך ההוצאה הבקרתית היונית שרינן מסתמך עליה ראה כמלים שעדין לא נמצא להן מרפא, מתורגם לעברית כאלו היה הכל ברור כשמש. (למרות הערה 40, כל מה שהמתרגם הכניס לתרגומו הוא תקון אחד בלבד של Vahlen – ולא לאחת המלים שקאסל מביא ב'צריך עיון'). אשר למשפטים שקאסל שם אותם בסוגרים מרובעים – כי לדעתו הם אינם חלק מן הטכסט המקורי, והשתרבו לכאן בכתבי היד – רינן מתרגמן בלי להעיר לקורא כי סטה כאן מן הטכסט שבו השתמש לצורך התרגום, ואינו מסביר מדוע עשה זאת. ננחש איפוא מה היו הסבות שהביאו את רינן לסטיות אלה מן ההוצאה שעליה – לדבריו – הסתמך.

אביא תחילה תרגום מלולי ככל האפשר למשפט הראשון:
 ובכן במרכיבים אלה ׀לא מעטים מהם׀, אפשר לומר, משתמשים.
 'מרכיבים' – אמצתי כאן את תרגום רינון – הם אותם 'סודות
 מכוננים' של הטרגדיה¹⁸ שאריסטו הסבירם במשפטים הקודמים:
 העלילה ('מארג הסיפור' של רינון), האופי (של הנפשות הפועלות),
 סגנון הדבור, היסוד המוסיקאלי, המחשבה¹⁹ והיסוד היוזואלי. בקטע
 שלפני המשפט שלנו נראה היה כי אריסטו סבור שאלה הם מרכיבים
 המופיעים כלם, ברמות שונות של חשיבות, בכל טרגדיה. והנה
 במשפט שלפנינו, כפי שהוא מופיע בכל מסורת כתבי היד, נראה
 אריסטו כמסתייג הסתייגות כפולה. מי הם אותם "לא מעטים מהם"?
 ממי? מתוך ההקשר (והעובדה ש"מעטים" כאן במין זכר) מניחים
 שמדובר במשוררים הכותבים טרגדיות – וכך מקובל מאז העיר על כך
 פאלן בפרושו. אך מדוע פתאום רק 'לא מעטים' ממשוררי הטרגדיות
 משתמשים באותם ששה מרכיבים שבזכותם טרגדיה ראויה לשם זה?
 ומדוע ההסתייגות הנוספת "אפשר לומר"²⁰ אף לו אמר אריסטו
 "רבים מהם", וללא אותו "אפשר לומר", היה הדבר מוקשה. שהרי

18 אריסטו עצמו מכנה אותם במלה הרב משמעותית εἶδη 'צורות', 'סוגים'. אלה הם 'חלקי הטרגדיה מצד האיכות' לעומת 'חלקיה מצד הכמות' – הפרודוס, הסצינות השונות, קטעי השירה והרקוד של המקהלה וכיוצא באלו (המפורטים בתמציתיות הדרושה בפרק י"ב). ה'חלקים מבחינת הכמות' ניתנים להפרדה בפועל כשמנתחים טרגדיה: הפרולוגוס הוא שורות 1-123; הפרודוס הוא שורות 124-345, וכן הלאה. ה'חלקים מבחינת האיכות' שזורים זה בזה. אולי ניתן להפריד את היסוד המוסיקלי – השירה והרקוד – המיוחד לקטעי המקהלה. אך היסוד היוזואלי – המסכות, תמונות הרקע ועצם הופעת השחקנים על הבמה ותנועותיהם – קים על הבמה לאורך הטרגדיה. כך גם סגנון הדבור (והשירה), העלילה, והאופי. 'מרכיב' הוא בטוי לא רע לאותם εἶδη, כל עוד אנו זוכרים את ההבדל בין תערובת ותרכובת. אולי 'סודות' במשמעות שהיתה להם בפיסיקה העתיקה? אין מלה ההולמת בדיוק את כונתו של אריסטו, ואף אריסטו עצמו משתמש במלה שאינה מונח טכני מדויק בהקשר זה.

19 משהו מעין דרך הבעת החשיבה והרגשות על ידי הנפשות הפועלות בסצינות השונות.

20 רינון מתרגם "ניתן לומר". הבטוי היוני ὡς εἶπεν הוא בטוי של הסתייגות שאין לו, ככל הידוע לי, מקביל מדויק בעברית. משהו מעין so to say או one could say.

כשם שאין לך שיר לירי עתיק ללא מלים בדיאלקט מסוים, הערוכות במשקלים מסוימים ומלוות בכלי נגינה, כך אין לך טרגדיה ללא המרכיבים שנתחם אריסטו במשפטים הקודמים. הערתו הארוכה של לוקאס בעמ' 101 של פרושו משקפת בתמציתיות כמה מלבטיהם של חוקרים בדורות האחרונים.

רינון פותר כאן את הבעיה בכך שהוא מתרגם "ולא רק בכמה מהם". במאמרי הקודם (ר' חלק א' לעיל), 'עשיתי לעצמי חיים קלים' והנחתי שרינון לא הבדיל פה בין מין זכר למין הסתמי (נאוטרומ), וכך יחס "לא מעטים מהם" – בזכר וביחסת הנומיניטיבוס – במקום למשוררים, למרכיבים (שהם במין נאוטרומ ביונית, ולפי תרגומו היה עליהם להיות גם ביחסת הדטיבוס). אך נראה שפרוש חדש ומהפכני כזה היה מחיב יותר חשיבה – גם אם שגויה במקצת – על עצם הכתוב בטכסט היווני ממה שקרה כאן. עלה בדעתי בינתיים כי אולי בא מישהו והציע תקון קל – לקרוא ὀλίγοις במקום ὀλίγοι²¹ – והלך רינון ואמץ (או סתם העתיק ללשון עבר) את התרגום המבוסס על תקון זה, בלי שיעיר לקורא העברי התמים על כך. נייתי ספר ונחזי.

בשנת 1980 הלך לעולמו אחד מגדולי החוקרים של העסוק בספרות יון העתיקה ברנסאנס האיטלקי והצרפתי, פרופ' ג'ימס האטון מאוניברסיטת קורנל. בעזבונו נמצא. כמעט מוכן לדפוס, תרגום חדש לאנגלית, עם מבוא קצר והערות, ל'פואטיקה'. כתב היד הוכן לדפוס על ידי אחד מעמיתיו של האטון, גורדן קרקווד, ויצא לאור לראשונה בניו יורק בשנת 1982.²² וכך מתרגם האטון – בעמ' 51 של תרגום זה – את המשפט שלפנינו:

So then they employ these six forms,²³ not just some of them, so to speak;

21 בתקון זה, המלה היונית תבוא בלשון רבים וביחסת הדטיבוס, ותתאים מבחינת המין והמספר ל'מרכיבים' ומבחינת היחסה לפועל "משתמשים".

22 Aristotle's *Poetics*, Translated, with an Introduction and Notes by James Hutton, Preface by Gordon M. Kirkwood. Norton, New York/London 1982.

23 כך הוא מתרגם – מלולית – את המלה היונית לאותם 'מרכיבים'.

ברור לחלוטין שמכאן (עם התקון הקטן של פאלן לסוף המשפט, שאותו מצא במקור אחר) שלף רינון את תרגומו. איני יודע אם ראה רינון את הערה 10 (למקום זה בטכסט) בעמ' 90. הנה היא (המלים בסוגרים מרובעים הן של קרקווד):

Reading *ὀλίγους* (*oligois*). Within the species of tragedy every individual play will possess all the essential attributes. [Although Hutton's note gives no indication, the reading *ὀλίγους* appears to be his own conjecture for this much debated passage. G.M.K.]

תקן זה נראה פשוט ופקח: תוספת של אות אחת (ו'נפילת' אותיות בכתבי היד היא תופעה שכיחה) פותרת, כביכול, את הבעיה. אני איני בטוח בכך. שהרי מדוע על אריסטו להדגיש ש"לא בכמה מהם"? היש בכלל חשש שיבוא מישהו ויאמר שיש טרגדיה הראויה לשמה שיש בה רק אופי וסגנון דבור, ללא מראית העין? או שיש בה רק מראית העין והאופי ללא הדבור והשירה? אך נניח לתקן פקח ופזיז זה. לפנינו בעיה עקרונית.

מתרגם המעיד על עצמו שהנוסח שבו השתמש בתרגומו הוא זה של קאסל, ובמקום מסוים החליט לסטות מאותו נוסח ולאמץ תקן לטכסט שהוצע שנים רבות לאחר שקאסל הוציא לאור את הטכסט שערך, שומה עליו לפחות לומר לקורא משהו מעין "כאן חרגתי מנוסח קאסל, הרואה במלים אלה ביונית בעיה טכסטואלית ללא פתרון, ואמצתי תקן שהציע האטון בתרגומו"²⁴ כפי שהוא עושה בהערה 40 לגבי תקן אחר לטכסט, זה של פאלן. יתר על כן, תקן זה לטכסט – ותקונים אחרים – של האטון, עדין לא היה ספק בידם לעבור את כור ההתוך של וכוח ולבון בין המומחים לדבר. היה זה מן ההגינות הבסיסית שתרגום המבוסס על תקן זה לא יוצע לקורא ללא כל הערה כאלו זה מה שכתב אריסטו ואין, ולא היו, שום ספקות בענין זה.

24 תרגומו של האטון לא מופיע, למיטב בדיקתי, לא בהערות לתרגום ולא בביבליוגרפיה שבסוף הספר.

נמשיך. גם המקום השני היד: "הרי בכל מחזה יש רכיב שבו מדפיס קאסל – ולוקאס בעקבותיו – מלים מסופקות בין שני obeloi מתורגם אצל רינןן כאלו לא היה לנו כאן כל קושי בהבנת הטכסט שהגיע במסורת כתבי של חיזיון." במקור, המלים המצוינות ב-obeloi בהוצאה שרינןן טוען שהשתמש בה – הן ὄψις ἔχει πᾶν: מלולית, "לחזיון יש כל" – או (כבר תוך נסיון לפרש בהקשר), "בחזיון יש כל". כל מה? נאמר – שוב תוך נסיונות פרשנות שנעשו כבר – כל דראמה. בכך לא פתרנו שום בעיה: בחזיון יש כל דראמה? והרי ההגיון אומר דוקא כי בכל דראמה יש חזיון? ואם כבר זה המובן – 'בכל חזיון יש דראמה' – הרי לפי המשך משפט זה גם בכל עלילה יש דראמה, ובכל אופי יש דראמה – ואין לדבר סוף. יתר על כן תרגום 'מתוקן' זה מסתמך על כך ש'כל', πᾶν פרושו 'כל דראמה', πᾶν δρᾶμα – שכן המין הוא נאוטרומ, ואילו 'טרגדיה' ביונית היא נקבה. אך מדוע יעבור פתאום אריסטו – בדיון שכלו עוסק במרכיבי הטרגדיה, ובמשפט שמטרתו כביכול לומר שכל אותם מרכיבים מצויים בכל טרגדיה – לשם הכולל יותר 'דראמה'? ואלה רק כמה מן הקשיים שנתקלו בהם דורות של חוקרים, ולוקאס מסכמם בקצרה בהערתו. אולי בכל זאת צדק קאסל כשהכניס מלים אלה – ואת המלים בשורה הקודמת – לסימני 'צריך עיון'? תקונים קלים וקלילים אינם תמיד מן הטובים ביותר. לעתים קרובות, אנו מגלים מעדויות של כתבי יד נוספים שהתגלו שמה שכתב המחבר (כלומר, סביר, מן החומר החדש שהתגלה, שזה מה שכתב) אינו דומה כלל וכלל למה שמופיע – עם או בלי שגיאות ותמיהות – בכמה מכתבי היד שהיו בידינו קודם. במקרה של ה'פואיטיקה', יש לנו למעשה רק משפחה אחת של כתבי יד, וגם מקורם המשותף ההיפותטי הועתק כבר מאות שנים מאז שדברי אריסטו השונים בעינינו אלה היו עדין מובנים לשומע המשכיל. יתכן שמאחורי שני שבושים אלה שהעורך שם אותם בין obeloi מסתתרים טעונים שונים לחלוטין ממה שאפשר לנחש בעזרת תקונים קלים לגרסת כתבי היד שבידינו.

רינןן אפילו אינו מרמז לקורא שיש במקומות אלה בעיות טכסט חמורות. תחת זאת, הוא מציע לו שוב – ככל הנראה – מה שמצא בתרגומו של האטון (שוב עמ' 51). הנה הדברים כנתינתם מהאטון:

for every drama has spectacle, character, plot, language, melody, and thought in the same sense...²⁵

עד כאן שני צרופי המלים שעורך ההוצאה הבקרתית האחרונה של הטכסט 'מרים ידים' ואינו יודע מה לעשות בהם. לקורא העברי אפילו לא נאמר שיש כאן קושי.

עתה למשפטים בקטע שלנו שהעורך שם אותם בסוגרים מרובעים. כזכור, פרוש הדבר הוא שהעורך סבור שמשפטים אלה אינם חלק מממה שכתב המחבר, אלא תוספת של מעתיק או מלומד מאוחר שהשתרבה לתוך הנוסח של כתבי היד. עורך אחראי של טכסט אינו סתם 'שם בסוגרים', או מכניס תקונים לטכסט, לפי ראות עיניו, טעמו האישי או סתם איזו 'תחושת בטן'. גם אם אין הוא תמיד מפרש את סבותיו (ובהוצאה עם אפראט קריטי מצומצם כהוצאתו של קאסל, אין לו גם המקום לכך). היו לו – אם הוא מלומד רציני: וקאסל הוא מלומד רציני – שקולים של ממש. הבה נראה שוב מה נאמר במשפטים אלה. אביא כאן, בתרגום 'צמחוני' ככל האפשר, את המשפטים שבסוגרים המרובעים ואת המשפטים הסמוכים להם, כפי שהם מופיעים בגוף הטכסט של קאסל:

והגדול מכלם הוא צרופם זה לזה של המעשים.²⁶ שהרי הטרגדיה היא חקוי, לא של אנשים, אלא של מעשים ושל חיים [והאושר והמסכנות²⁷ הם במעשה, והתכלית היא מעשה מסוים, לא איכות.²⁸ והאנשים הם לפי אפים בעלי איכות מסוימת, אך לפי מעשיהם הם מאושרים או ההיפך מזה.] ואין הם פועלים כדי לחקות את האופי, אלא את האופי הם כוללים במעשים. המעשים והעלילה הם איפוא תכלית הטרגדיה, והתכלית היא הגדול מכל.

25 ὅσαύτως – מלה מוקשה, שרינון סתם אינו מתרגמה או שמה "וכמוהו" מתרגם מלה זאת? פשוט מדי.

26 הגדול והחשוב שבכל ששת המרכיבים הוא הצרוף המוצלח של מעשי הנפשות הפועלות: כלומר, העלילה.

27 רינון מתרגם 'האומללות'. ביונית יש כאן מלה שהיא הפוכו – גם מבחינה אטימולוגית – של 'אושר'.

28 מעשה של אדם זה או אחר, ולא איכותו – כלומר אפיו.

הקורא בעיון יראה מיד שאם אמנם 'נוריד' את המשפטים שקאסל הכניס לסוגרים, יוצר רצף הגיוני יותר בין המשפטים שלפניהם ואחריהם. המשפטים בסוגרים קוטעים את המשך קו המחשבה המדגיש את ראשוניותה של העלילה בין מרכיבי הטרגדיה.

אך אין זה הכל. המשפטים שבסוגרים מעבירים את מחשבתנו מענין העלילה ומקומה בין מרכיבי הטרגדיה לאושר ולמסכנות, שהם אינם מעיקרם ענינה של הטרגדיה, או של התיאוריה הספרותית, אלא של האתיקה. 'חדירה' זאת של משפטים השייכים, בעולמו הפילוסופי של אריסטו, ל'מתודוס' (דיסציפלינה) אחרת, לתוך דיון רצוף ומרוכז במרכיבי הטרגדיה, נראית חשודה.

וגם בכך לא סימנו. מי שיקרא את המשפטים 'האתיים' שבסוגרים ויהרהר קצת בשאלת האושר באתיקה האריסטוטלית, ימצא עצמו נבוך. די לקרוא שוב את הפרקים הראשונים של האתיקה הניקומאכית, בהם יוצא אריסטו מן ההנחה שהכל מסכימים על כך ש'הטוב האנושי', או תכלית חיי האדם, היא האושר; ולאחר דיונים בתפיסות שונות הרווחות על טיבו של האושר, מגיע אריסטו למסקנה לפי שיטתו (20-21a1098) בהשמטת קטע שרוב העורכים שמים בסוגרים מרובעים): "אם כן הדבר עולה כי הטוב האנושי היא פעילות (*ἐνέργεια*, *energeia*) – מושג מרכזי במחשבת אריסטו) של הנפש לפי המדה הטובה, ואם יש הרבה מדות טובות, לפי המושלמת שבהן. וכן גם בחיים שלמים. שהרי סנונית אחת אינה עושה את האביב, וכן לא יום אחד. וכך גם יום אחד או זמן קצר אינם עושים אדם למאושר". עולה מכאן שאדם אינו מאושר לפי מעשה או מעשים, ותכלית החיים אינה "מעשה מסוים", אלא פעילות ממושכת שזמנה הוא כל החיים. ברור עתה שמי שכתב את המשפטים שקאסל מכניסם בסוגרים (או מי שמצא אותם בהערת שולים בכתב יד והעתיק אותם לגוף הטכסט), לא זו בלבד ששבר את הרצף ההגיוני של הקטע שלנו, אלא אף יחס לאריסטו דעות בעניני אתיקה שאינן שלו.

מה עושה רינון? אין הוא מעמיד את הקורא כלל על כך שמשפטים אלה חשודים על עורך הטכסט שממנו, כביכול, תרגם – וחלקים שונים מהם היו חשודים על עורכים קודמים זה עדין ועדנים – אלא

מתרגמם כפי שהם – או, בשנויים קלים, כפי שמצאם בתרגום האטון (עמ' 51).²⁹

נכון הוא שמתרגם אינו יכול להעמיד את הקורא בתרגום על כל הקשיים שבטכסט שהגיע אלינו במסורת כתבי היד. מנסיוני בעריכת תרגומיה של אביבה קציר ז"ל לשלש יצירות פילוסופיות של קיקרו, שיצאו לאור בעשר השנים האחרונות בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן, אני יודע יפה שעל המתרגם או העורך להעמיד את הקורא על בעיות טכסט רק במקומות שבהם מה שמופיע בכתבי היד הוא בעייתי במיוחד, ולא נמצאה לו תקנה המקובלת על כל החוקרים או רובם. אך לא הרי קיקרו כהרי אריסטו. כתביו הפילוסופיים של קיקרו אינם כה קשים ומרוכזים כ'ספרי השמע' של אריסטו, והמעתיק הממוצע של ימי הביניים לא עשה בהם מספר רב מדי של שגיאות ששוב אין להן

29 וכיון שב'העורות' בתרגומי אחרים עסקינן, אוסיף כאן עוד 'קוריוז' לקורא שעוד לא פקעה סבלנותו. במאמרי הקודם (ראה חלק א' לעיל) השתוממתי על כך שבמקום שהכל מתרגמים 'מדינאים' או 'אנשי מדינה', מתרגם רינון 'אזרחים מן השורה' (6-8b1450). הראיתי מדוע תרגום זה אינו תופס בהקשרו, וסבור הייתי לתומי שהיתה כאן עוד 'גחמה' של המתרגם העברי. לא כן. כאן 'נעזר' רינון בשבשתא קטנה של המתרגם בסדרה הדר-לשונית הידועה: Loeb Classical Library: Aristotle, *The Poetics*, with an English translation by W. Hamilton Fyfe, London and Cambridge, Mass. 1927 and reprints. מתרגם אמנם Fyfe כנהוג: statesmen; אך בהערת שולים בעמוד הקודם הוא מציע כתרגום אלטרנטיבי: "Or 'in the style of ordinary people', without obvious rhetorical artifice". למותר לומר שתרגום זה – כמוהו כתרגומו של האטון – אף הוא אינו מופיע בביבליוגרפיה של רינון, ולמיטב בדיקתי אף לא בהערותיו. גרוע מזה: תרגומו של Fyfe אינו התרגום האחרון בסדרה הדר-לשונית של Loeb. מהדורה חדשה בסדרה זאת יצאה לאור בשנת 1995, ובה המתרגם של 'פואטיקה' הוא Stephen Halliwell, שבתרגומו משנת 1986 השתמש רינון במקומות אחדים (ראה הערה 12 לעיל). הליוול מתרגם politically ומתעלם מהתרגום האלטרנטיבי שהציע קודמו. מענין מדוע לא בדק רינון, המקפיד כל כך על 'עדכנות', הוצאה יותר 'מעודכנת' זאת באותה סדרה. גם, Malcolm Heath שתרגומו בסדרת התרגומים מן הספרות הקלאסית בהוצאת Penguin, משנת 1996, מופיע בביבליוגרפיה של רינון, (עמ' 126) והוא גם אחד התרגומים שרינון 'נעזר' בו (מבוא, עמ' 13) מתרגם (עמ' 53) בתרגומו politics ו-politically ואינו מציע תרגום חלופי.

תקנה. ה'פואיטיקה' של אריסטו היא טכסט קשה לא רק משום שהיא מבוססת על רשימות להרצאות, אלא גם משום שכאשר החלו להעתיק אותה, שוב לא היו פני הספרות היונית כפניה בדורו של אריסטו ולפניו, ואף החשיבה על עניני ספרות השתנתה לא מעט. בטכסט של ה'פואיטיקה' יש לא מעט מקומות שעד כה לא נמצאה להם תקנה – ואולי אף אין להם תקנה עולמית. מי ש'מעגל' מקומות אלה בשביל הקורא בתרגום מתחייב בנפשו. שכן הקוראים יצירה כזאת בתרגום עברי היום יש בהם אנשי ספרות ותורת הספרות ופילוסופיה, שכל שנזהרים שהתרגום אינו תחליף לקריאה זהירה של המקור, עדין הם ילכו להם וידרשו תלי תלים של הלכות על סמך מה שמצאו בו. הקטע שנתחתי כאן הוא קטע מוקשה במיוחד, המופיע באחד הפרקים המרכזיים והנקראים ביותר ב'פואיטיקה'. בתרגום רינון הוא מופיע כאלו הכל בו חד וחלק.

שאלה העולה מעצמה בהקשר זה היא, האם הבין רינון, כאשר עסק בקטעים מעין זה שנתחתי כאן, מה עומד מאחורי סימנים כ-obeloi, סוגרים מרובעים, וכיוצא באלו? ואף אם הבין את משמעותם 'בקוים כלליים', האם הצליח – או אף נסה – להבין גם מה גרם לעורכי ההוצאות הבקרתיות להשתמש בהם בכל מקרה ומקרה בטכסט שלפניו? או שמא, כל אימת שקפצו סימנים מאימים אלה מול עינו, נתקף בהלה וחטט בתרגומים שלפניו כדי למצוא דרך 'לעגל', ו'להציל' את הקורא העברי התמים מאותן בעיות פילולוגיות סבוכות, שספק אם אף הוא הבין כל צרכו? הדברים המעטים שהוא אומר פה ושם בענינים אלה, והבלבול במשמעות מונח בסיסי כ'כתב יד' (ראה סעיף 1 של חלק זה), אינם מבשרים טובות.

אני מתנצל לפני הקורא שאינו שולט ביונית, או בעקרונות בקורת הטכסטים, על הנתוח המפורט של קטע זה. השתדלתי להסביר כל מה שאפשר להסביר בעברית. בכתב עת לבקורת מדעית, יש מקומות בבקורת הפונים בעיקר למומחים לדבר. אך אני מקוה שגם הקורא שאינו איש המקצוע הבין מדיוני כי כאן 'הוחלקו' דברים שרוחקים הם מהיות 'חלקים' בטכסט שהגיע לידינו. מתרגם אחראי מעמיד את הקורא גם על מקומות שבהם אין אנו יודעים בדיוק – או בכלל – מה כתב המחבר.

לתקן עולם במלכות הבקורת הדידקטית

כאן לפנינו מקומות לא מעטים שבהם העתיק רינון (בתרגומו לעברית), בשנויים קלים שבקלים, קטעים מדבריהם של חוקרים מדורות קודמים, שלכם בספרו (ובמקום אחד בגוף תרגומו), והוא מציג אותם לקורא העברי התמים ללא כל זכר למקורותיו האנגליים, כאילו היו אלה דברי יואב רינון. בכל הנוגע לקטע מן הפרק הששי של הפואטיקה, לא זו בלבד שרינון מעתיק, בשנויים קלים, מתרגומו האנגלי של ג'ימס האטון; תרגומו של האטון אף אינו נזכר בשום מקום בספרו של רינון. הקורא המומחה לדבר יחליט אם הסעיף הבא מתקנון המשמעת של האוניברסיטה העברית חל על מעשים מעין אלה:

תקנון המשמעת של העובדים האקדמיים

(האוניברסיטה העברית)

תאריך עדכון אחרון 28.11.12:

פרק א': עבירות ועונשים

2. עבירות משמעת

עובד אקדמי העושה אחת מאלה עובר עבירת משמעת:

ג(1). פועל בחוסר הגינות, או בתרמית, בעבודה המדעית, פרסומה ובציון שמות מחבריה.

יוחנן גלוקר, כפר סבא.